

Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний музей Голодомору-геноциду
Інститут дослідження Голодомору
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Фундація українського Голодомору-геноциду (Чикаго, США)
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Запорізький національний університет
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Хмельницький торговельно-економічний коледж
Київського національного торговельно-економічного університету
Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
Світовий Конгрес Українців
Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса
Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду
1932–1933 рр. в Україні
Хмельницька гімназія № 1 імені Володимира Красицького

МАТЕРІАЛИ

IV Міжнародної науково-практичної конференції

«МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННІ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ»

(Київ, 19 жовтня 2020 р.)

Київ
2021

УДК 94(477)''1932/1933'':341.485:612.391:001.891(082)
М58

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду
протокол № 4 від 28 грудня 2020 р.)*

Рецензенти:

Берека Віктор Євгенович, доктор педагогічних наук, професор, завідувач науково-методичного центру інформаційно-видавничої роботи Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Василенко Володимир Андрійович, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту дослідження Голодомору

Засекіна Лариса Володимирівна, докторка психологічних наук, професорка, проректорка з науково-педагогічної роботи та міжнародної співпраці Волинського національного університету імені Лесі Українки

Васильчук Геннадій Миколайович, доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Запорізького національного університету

Патриляк Іван Казимирович, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, перший проректор з науково-педагогічної роботи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України

Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Редакційна колегія:

*О. О. Стасюк, к.і.н., (голов. ред.), С. В. Маркова, д.і.н., доц. (відп. ред.),
І. М. Шугальова, к.і.н., доц. (упорядник), В. І. Марочко, д.і.н., проф., Д. Д. Білий, д.і.н., проф.,
В. І. Сергійчук, д.і.н., проф., О. М. Мовчан, д.і.н., проф., Н. Р. Романець, д.і.н., проф.,
Р. Ю. Подкур, к.і.н., с.н.с., І. М. Батирєва, к.і.н., І. Є. Петренко к.і.н.*

Відповідальні за випуск: С. В. Маркова, Д. Д. Білий, І. М. Шугальова

*Літературне редагування
Т. М. Сопронюк*

За достовірність викладеної інформації відповідальність несуть автори статей.

М58 Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.). Київ, 2021. 208 с.

У збірці матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду» розкрито міждисциплінарний обмін результатами досліджень з тематики Голодомору-геноциду науковців у галузі історії, політології, права, медицини, статистики, соціології, криміналістики, педагогіки, антропології, історичної демографії, соціальної психології, історичної географії тощо. Така співпраця сприятиме появі фундаментальних досліджень українських і західних вчених, оновленню понятійно-категоріального апарату, кореляції власних дослідницьких практик науковців із сучасними уявленнями про методологію та наукові методи.

УДК 94(477)''1932/1933'':341.485:612.391:001.891(082)
М58

ЗМІСТ

Анусова В. Селянський повстанський рух початку 1920-х років на Біловодщині: спогади, дослідження, джерела	5
Байкєніч Д. Поширення інформації про Голодомор-геноцид: географічна візуалізація	12
Батирєва І. Діти Вінниччини в роки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.: досвід виживання в екстремальних умовах	15
Білий Д. Голодомор і русифікація українців Кубані в 1932–1933 рр.	17
Брязгунов Ю. Голодомор 1932–1933 рр. на Воронежчині: співучасники злочину по вертикалі влади	23
Вашеняк І. Соціально-політичні процеси в українському суспільстві 1920–1930 рр. крізь призму популяційної генетики	29
Галатир В. Внесок української діаспори в Парижі в організацію допомоги голодуючим в Україні у 1932–1933 рр.	35
Герасименко М. Криміналістична характеристика геноциду 1932–1933 рр: світовий досвід встановлення чисельності жертв	37
Гледіс Анхеліка Васкес Зарате. Звуковий пейзаж Голодомору: прислухатися до звукової пам'яті жертв	43
Григорович І. (науковий керівник Шутяк Н.) Трагічні сторінки історії родини Коломієць в період колективізації	47
Засєкіна Л., Гордовська Т. Голодомор як психічна та моральна травма у сімейних жіночих наративах	49
Іванець А. Випуск у 1923 р. поштово-благодійних марок УСРР «Допомога голодуючим» як додаткове свідчення пригнобленого становища України в комуністичній тоталітарній імперії	53
Капустян Г. Колізійна боротьба за долю непу у керівництві ВКП(б) (за матеріалами стенограм пленумів ЦК ВКП(б) 1928–1929 рр.)	69
Кебець Д. Висвітлення подій Голодомору-геноциду в літературі	74
Козицький А. Інтердисциплінарні студії Голодомору-геноциду: проблеми та перспективи	78
Комарніцький О., Комарніцька Л. Документи державних обласних, міського та відомчих архівів ЗВО про опозиційні настрої студентів педагогічних закладів вищої освіти у 20–30-ті рр. ХХ ст.	88
Маркова С., Лапчинська Н. Використання комуністичним режимом школярів (піонерів) у злочинних хлібозаготівельних кампаніях під час Голодомору 1932-1933 рр.	95
Марочко В. Австрійський інженер А. Вінербергер — фотограф Голодомору	99
Матвєєв А., Низенко Г. «Їдло» українських селян у роки Голодомору 1932–1933 рр.	102

Михайлик А. Становище Римсько-Католицької церкви на Поділлі в 1920–30-х рр.	104
Михайлова С. Причини та фактори морально-психологічних руйнацій свідків Голодомору 1932–1933 рр.	108
Мовчан О. Стратегії виживання українських селян в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.	111
Нікілєв О. Колективізація і Голодомор 1930-х рр. у долі селянина (на прикладі родини П. Кучерявого з Дніпропетровщини)	120
Петренко І. Боротьба комуністичного тоталітарного режиму в 1980-ті рр. проти намагань української діаспори поширити правду про Голодомор 1932-1933 рр.	126
Петрова Н. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. як чинник деформації традиційної культури українців	132
Пилипенко В. До питання історичної пам'яті народу (на матеріалі спогадів про Голодомор 1932–1933 рр. мешканців Донбасу)	138
Романенко Ю. Людська пам'ять та роль української діаспори на дипломатичній арені 1921-1923 рр.	144
Романець Н. Санітарно-епідеміологічна ситуація на Дніпропетровщині в умовах Голодомору 1932–1933 рр.	146
Сергійчук В. Втрати вікових груп українського населення під час Голодомору-геноциду в 1933 р.	152
Смірнов Т. Репрезентація архівних документів про Голодомор 1932–1933 рр. на сайті Європіани – інтегрування до європейського історичного простору	168
Старовойт С. Радянська регіональна преса і пропаганда: журналістський дискурс	170
Стасюк О. Методологічні проблеми вивчення інституту уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду української нації	175
Стецюк Н. Пам'ять про Голодомор як складова державної політики збереження національної пам'яті українського народу (історико-правові аспекти)	180
Теслюк Р. Складові демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду та його вплив на демографічну стійкість регіону	184
Філінюк А. Місця пам'яті Голодомору на Хмельниччині та суспільне переосмислення історії 1932–1933 рр.	188
Фрига І. Особливості висвітлення теми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні молодшим школярам закладів початкової освіти	193
Шеремета Л. Морально-психологічні наслідки Голодомору-геноциду	196
Шугальова І., Молдавський Р. «...Будемо жити задля дітей»: концепції дитиноцентризму дитячих будинків української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині	200
Шупер В. (педагогічний керівник Антонова О.) Хлібозаготівлі як засіб упокорення селянства (за документами партійного архіву Хмельницької області)	204

УДК 94(477.63)''1932/1933'':614.4

Романець Наталя,
доктор історичних наук, професор
Криворізького державного педагогічного університету

САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

У статті висвітлено санітарно-епідеміологічну ситуацію в Дніпропетровській області в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Показано, що дестабілізація соціально-економічних взаємин під час Голодомору зумовила значне погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації. Через відсутність продовольства селяни почали масово вживати в їжу сурогати, що призводило до отруєнь. Наслідком тривалого голодування населення стало захворювання на пеллагру – один із видів авітамінозів, який призводив до смерті. Поширилася захворюваність на сип серед людей, оскільки селяни почали вживати в їжу м'ясо дохлих сипних коней. В Дніпропетровській області спостерігалось розповсюдження інфекційних захворювань: висипного та черевного тифу, малярії. Спалаху епідемій сприяли концентрація в промислових центрах та на залізницях великої кількості селян-втікачів, безпритульних, жебраків, осиротілих дітей, а також порушення санітарних норм в дитячих будинках, медичних установах, робітничих гуртожитках, на ринках, у місцях позбавлення волі.

Ключові слова: Голодомор, селяни, сурогати, отруєння, епідемії.

Natalia Romanets,
Doctor of History, professor
at Kryvyi Rih State Pedagogical University

SANITARY AND EPIDEMIOLOGICAL SITUATION IN THE DNIPROPETROVSK REGION DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The article studies the sanitary and epidemiological situation in the Dnipropetrovsk region during the Holodomor of 1932–1933. It is shown that the destabilization of social and economic relations during the Holodomor caused a significant deterioration of the sanitary and epidemiological situation in the Dnipropetrovsk region. Due to the lack of food, the villagers ate a variety of surrogates, which led to poisoning. Prolonged starvation of the population resulted in pellagra—a type of vitamin deficiency that led to death. Diseases of human glanders became widespread, as villagers ate the meat of horses dead of glanders. In the Dnipropetrovsk region, there was an outbreak of infectious diseases: typhus and typhoid fever, malaria. The epidemics were facilitated by the concentration in industrial centers and on the railways of a large number of runaway farmers, homeless people, beggars, and orphans; violation of sanitary norms in orphanages, medical institutions, workers' dormitories, in markets, in places of imprisonment.

Key words: Holodomor, farmers, surrogates, poisoning, epidemic.

Одне з пріоритетних місць у сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії займає осмислення наслідків Голодомору. Актуальність цієї проблеми визначається тим, що тодішні катастрофічні процеси в аграрному секторі обернулися безпрецедентною руйнацією всіх сфер буття українського суспільства. Організований Кремлем терор голодом призвів до дестабілізації соціально-економічних відносин, зумовив масштабні демографічні втрати, кардинально змінив морально-психологічний стан соціуму.

Попри вагомі здобутки у вивченні цієї проблеми, однією з малодосліджених залишається тема впливу голоду на санітарно-епідеміологічну

ситуацію в Україні. Науковці висвітлювали її побіжно, передусім у контексті дослідження демографічних наслідків Голодомору. Приміром, О. Рудницький та А. Савчук у своїй статті вказували, що голод 1932–1933 рр. не супроводжувався сильними епідеміями: «Найбільш значущими у структурі причин смерті» були не інфекційні хвороби, а «захворювання, пов'язані з так званою епідемією неінфекційного походження – аліментарною дистрофією та її ускладненнями»¹. Винятком стала наукова розвідка

¹ Рудницький О., Савчук А. Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі. Голод в Україні у

О. Мовчан та В. Марочка, в якій детально проаналізована санітарно-епідеміологічна ситуація в м. Києві². Однак на цей час не опубліковано жодного спеціального дослідження з цієї проблематики у регіональному аспекті Дніпропетровської області, що і є метою цієї публікації.

Дестабілізація соціально-економічних відносин під час Голодомору 1932–1933 рр. зумовила значне погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації на Дніпропетровщині. Через відсутність продовольства селяни почали масово вживати в їжу різноманітні сурогати, часто небезпечні для життя, а також м'ясо мишей, щурів, котів, собак, горобців, дохлих коней тощо. Як згадують свідки трагедії, голодні українські селяни «їли порожні кукурудзяні качани, (навесні) спориш, щавель, козельки, шовковицю, акацію, рогіз, печериці, глід. По бегегах ріс очерет, то люди вибирали молодий і теж їли»; «З гречаної полови пекли «маторжаники» – такі оладки. Ці «маторжаники» не можна було пережувати, через силу люди їх ковтали. Боліли животи. Люди мучились»; «Коли яка коняка падала [з голоду], на неї з сокирами накидались такі ж голодні люди»³. Це призводило до того, що селяни гинули не тільки від голоду, а й від його наслідків: інфекційних захворювань, заражень, отруєння тощо.

Одні з перших випадків масових отруєнь були зафіксовані на Дніпропетровщині вже взимку 1933 р. У с. Мала Лепетиха Великолепетиського району упродовж 14–21 лютого померло 19 осіб, із них п'ятеро дітей та підлітків, 23 лютого – ще 10. А в с. Первомайка захворіло 10 осіб, із яких одна померла. Всього у Великолепетиському районі було зафіксовано 30 летальних випадків⁴.

Причиною отруєння стало вживання в їжу оладок, які приготували із диких рослин – мишію та реп'яху. Ознаки отруєння з'являлися через декілька годин після харчування ними, що призводило до смерті дітей протягом першої доби, дорослих – на 3–5 добу.

Клінічна картина отруєння виглядає так: від мишію – «одноразова блювота, закреп, підвищення температури, здуття живота, сильні болі в ньому»; від реп'яху – запаморочення, багаторазова блювота, непритомність, погіршення

зору, аритмія, сонливість. Смерть наставала на тлі ціанозу⁵.

Щодо заходів, вжитих місцевими органами влади, то бригада санмедперсоналу надала меддопомогу отруєним, а також разом з працівниками прокуратури та міліції «проведена робота з роз'яснення населенню шкідливості вживання диких рослин»⁶, як ніби харчування сурогатами із бур'янів було проявом особливих гастрономічних уподобань селян, а не результатом голоду.

Однак у наступні місяці люди продовжували вживати сурогати з мишію, не маючи ніякої їжі. Так, 6 травня 1933 р. в артілі «Спільне життя» Булахівської сільради Павлоградського району отруїлися 13 селян, із яких 12 померли. За інформацією Павлоградської райздоровінспектури, причиною отруєння стала так звана «мучка» (відходи), яку вони нібито отримали від «Союзборошна» як корм для коней. Після вживання її в їжу спостерігалися такі клінічні прояви: сухість у порожнині роту, похолодіння кінцівок, напівсвідомий стан, судоми. Людина помирала через 2–4 години з початку захворювання після появи різких судом. Деякі колгоспники вживали «мучку» в суміші з кукурудзяним борошном, після чого спостерігалось оніміння пальців, яке згодом проходило⁷.

Аналіз цього сурогату, проведений Дніпропетровським санбакінститутом, дозволив встановити, що «мучка» була «майже чистою культурою подрібненого мишію з невеликою домішкою вівсюга». У цьому борошні не було виявлено навмисно доданої отрути. Однак, за висновками Санбакінституту, швидше за все, у «мучці» були алкалоїди, нешкідливі для трав'яних тварин, але небезпечні для людей, оскільки деякі сорти мишію є отруйними. Одночасно було встановлено, що «мучку» селяни не отримували від Синельниківського та Павлоградського млинів Заготзерна як комбікорм. Її виготовили самі колгоспники із трави⁸.

Фіксували на Дніпропетровщині й випадки отруєння хлібом, спеченим із борошна зі значним вмістом маткових ріжків. Маткові ріжки – це хвороба злаків, яку викликає сумчастий гриб – *Claviceps purpurea*. Він переважно паразитує на житі і має форму вигнутих ріжків. Небезпечними для людини є високотоксичні алкалоїди (ерготоксин, ерготамин, ергометрин), які були в маткових ріжках. Ці сполуки можуть вражати як нервову систему (судомна форма), так і нервово-судинний апарат (гангренозна форма). Початкові прояви отруєння алкалоїдами маткових ріжків – шлунково-кишкові розлади, головний

першій пол. XX ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матер. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. Київ, 2013. С. 281–288.

² Марочко В., Мовчан О. Санітарно-епідеміологічна ситуація в м. Києві 1932–1933 років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 309–326.

³ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилян. акад.», 2003. Т. 1. С.32–33.

⁴ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 75. Арк.32.

⁵ ДАДО. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 32.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Спр. 80. Арк. 32–32 зв.

⁸ Там само. Арк. 31.

біль, стомлюваність. У важких випадках за декілька днів розвиваються так звані ерготичні психози, які характеризуються затьмаренням свідомості, занепокоєнням, страхом, тривожним, пригніченим настроєм. Нерідко з'являються судоми, після чого може наступити смерть. Іноді внаслідок спазму периферичних судин виникає гангрена.

Епідемії ерготизму (отруєння людини алкалоїдами маткових ріжків) були поширені в Європі за доби Середньовіччя, що було наслідком примітивної культури землеробства (неналежна обробка ґрунтів, відсутність боротьби зі шкідниками), а також одноманітності харчування – винятково зерновий раціон. Тривалий час маткові ріжки вважали своєрідним додатком до зерна, а відтак вбачали в них ознаку доброго врожаю і символ достатку. Небезпека ерготизму для людини була остаточно доведена у XVIII ст., хоча втрати населення Європи від ерготизму можна порівняти лише зі смертністю від чуми.

Отруйні сполуки маткових ріжків є стійкими під час термічної обробки та зберіганні хлібопродуктів. Гігієнічні норми допускають вміст маткових ріжків у борошні не більш 0,05 %.

Декілька випадків отруєння матковими ріжками було зафіксовано в Дніпропетровській області в червні 1933 р. Так, вночі з 10 на 11 червня в дитячих яслах с. Соколове Новомосковського району отруїлися 34 дитини із 64, а також двоє дорослих. Із 36 отруєних померло 11 дітей віком від 2 до 5 років. У всіх отруєних спостерігалися посиніння губ, пальців рук та ніг, похолодання кінцівок, в деяких випадках судоми і позиви до блювоти. Симптоми отруєння почали проявлятися за годину після вечері, а смерть в усіх 11 випадках настала за пів години–годину з початку захворювання.

У день отруєння на сніданок, обід та вечерю в яслах готували «затірку» з борошна. Дослідження цього борошна встановило, що вміст маткових ріжків у ньому становив 0,25–0,30 %, тобто перевищував норму в 5–6 разів⁹.

Випадки отруєння матковими ріжками були виявлені також у с. Єлизавето-Кам'янка Дніпропетровської міськради, с. Попельнасте Лихівського району, м. Верхньодніпровськ. Під час обстеження було встановлено, що в усіх випадках причиною отруєння стало борошно, отримане від Заготзерна. Наприклад, дослідження борошна, вилученого на базах Дніпропетровської міськпотребспілки і Дніпроторгу, засвідчило, що вміст маткових ріжків у ньому значно перевищував норму, становлячи 0,15 %. Численні постанови облвиконкому про заборону відпускати борошно без відповідного сертифікату і з вмістом маткових ріжків не більш 0,06 % Заготзерно

⁹ Там само. Спр. 74. Арк.21.

та Союзмука відверто ігнорували. Зокрема, на досліджене борошно сертифікати були відсутні¹⁰.

Зазвичай під час випікання хліба житнє борошно змішували з пшеничним або виготовленим з інших злаків, які взагалі не містили маткових ріжків, що дозволяло дотримуватися встановлених норм. Однак у червні 1933 р. районам Дніпропетровщини почали постачати лише житню муку з підвищеним вмістом маткових ріжків, що і викликало численні отруєння¹¹.

Взагалі отруєння селян хлібом, випеченим із борошна низької якості, з великою кількістю домішок із диких рослин, яке виділяли колективні об'єднання для харчування колгоспників, було поширеним явищем під час Голодомору. Наприклад, аналіз зразка борошна із колгоспу «Переможець» Царичанського району, здійснений Дніпропетровським санітарно-бактеріологічним інститутом, дозволив виявити в ньому «велику кількість домішок частин насіння вузьколистого горошку», а дослідження зерна – відходів колгоспу «Червоний партизан» – засвідчив, що вміст пшениці в них становив лише 33 %, натомість березки – 5,48 %, горошку вузьколистого – 30,6 %, щетинника сирого – 12,1 %, василька польового – 0,1 %, мишю – 0,45 %. Саме насіння вузьколистого горошку містило у собі алкалоїди, отруйні для людини. Харчування такими сурогатами і призводило до отруєння селян Царичанського району¹².

Голодні селяни гинули й від вживання в їжу інших сурогатів. Так, у м. Павлоград з 13 на 14 лютого 1933 р. було зафіксовано 12 випадків отруєння, із них 5 – з летальними наслідками через вживання в їжу «зацукрованого мигдалю», виготовленого із кісток диких абрикосів. У Сталіндорфському районі причиною отруєння стало харчування макухою, а в Царичанському – такими отруйними рослинами як кукіль, німиця, красавка¹³. Причиною розладу шлунку та кривавого проносу у жителів сіл Нововасилівського р-айону стало харчування собаками, кішками¹⁴.

У березні 1933 р. померло 7 дітей шкільного віку в с. Олексіївка Нікопольського району. У всіх померлих спостерігалися такі симптоми: головний біль, блювота, біль у спині, в животі, сухість у глотці, стиснення в грудях, судоми рук та божевілля. Діти помирали за 10–12 годин з початку захворювання. Причиною отруєння стало

¹⁰ Там само. Арк.19.

¹¹ Там само.

¹² Розкуркулєння, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. документів / упоряд.: Є. Бородін, О. Касьянов, Н. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С.253.

¹³ ДАДО. Ф. Р-2240, Оп. 1. Спр. 75. Арк. 40; Там само. Спр. 86. Арк. 55.

¹⁴ Там само. Спр. 80. Арк.7.

харчування селянських родин реп'яхами та плавневою березкою. Ці рослини селяни, збирали, просушували, товкли і домішували до їжі¹⁵.

Селяни помирали і внаслідок вживання в їжу отриманої продовольчої допомоги. Наприклад, у с. Заградівка Високопільського р-ну з 1 січня по 3 квітня 1933 р. зареєстрували 86 смертей від голоду, але останні випадки були спричинені тим, що виснажені колгоспники, отримавши продовольчу допомогу, почали їсти сиру кукурудзу в качанах¹⁶.

Підсумовуючи, зазначимо, що загальним наслідком тривалого голодування населення Дніпропетровщини протягом 1933 р. стало захворювання на пелагру – один із видів авітамінозів, який зазвичай призводив до смерті. Найбільш яскравими симптомами хвороби були зміни шкіри, тому сам термін походить від італійських слів – *pellagra* – шкіра і *agra* – шершавий. Під час хвороби з'являлися блювота, проноси, які іноді змінювалися закрепамі, а згодом відбувалися зміни психіки – манії, меланхолія, циркулярний психоз¹⁷.

Про те, що захворювання на пелагру в Україні у 1933 р. було поширеним явищем, свідчить секретний лист директора Державного інституту народного харчування професора Черкеса від 11 травня 1933 р., в якому йдеться, що «виявлення пелагри починає вимальовуватися в квітні–травні, досягнувши яскравої картини наприкінці травня – на початку червня»¹⁸. Таким чином, у листі названі місяці, на які припадав пік смертності під час Голодомору.

Разом з цим листом до Дніпропетровського облздороввідділу були надіслані матеріали Всеукраїнського наукового інституту харчування, в яких описувалися клінічні симптоми пелагри. В них прямо зазначалося, що «протягом останніх років все частіше змушені констатувати спалахи пелагри в СРСР», зокрема на Україні¹⁹. Слід сказати, що «останні роки» якраз припадали на період суцільної колективізації, наслідком якої стала дезорганізація сільськогосподарського виробництва і масовий голод в сільській місцевості.

У матеріалах також вказано, що «хвороба носить сезонний характер, виникаючи навесні і затухаючи до осені»²⁰. Така «сезонність» пояснюється тим, що саме навесні в колективізованому селі закінчувалися всі запаси продовольства, а організми людей були остаточно виснажені.

Показово, що у матеріалах прямо визнавалося: «найчастіше пелагрою хворіло сільське населення»²¹. Причини цього зрозумілі – міське населення отримувало продовольство за картками. При цьому абсолютно цинічно вказано на «соціальну небезпечність хвороби» – науковців державного інституту, як і владу в цілому, особливо непокоїло те, що селяни хворіли впродовж весняного і літнього періоду, тобто під час посівної та збиральної кампаній, а також і те, що запущені випадки пелагри призводили до паралічів, психозів, і як наслідок, до інвалідності. А представники влади найбільше переймалися тим, що голодні селяни не зможуть працювати в колгоспах.

Не менш цинічно виглядає і визначення причин поширення пелагри в Україні. У матеріалах заочно, що випадки захворювань найчастіше фіксували в тих регіонах, де населення тривалий час харчувалося винятково кукурудзою. Між тим, «вивчення спалахів пелагри в Одесі, а також інших регіонах України показало, що всі зареєстровані хворі зовсім не вживали кукурудзи або їли її дуже мало»²². Зрозуміло, що у хворих не було не лише кукурудзи, а й інших продуктів для споживання. І хоча далі у матеріалах зазначено, що «пелагра – це наслідок тривалого, якісно неповноцінного харчування», але не згадано, що саме тривале голодування населення в Україні стало причиною її поширення.

Особливо вражають надані Всеукраїнським науковим інститутом харчування рекомендації щодо застосування терапевтичних заходів до хворих пелагрою: «200 грамів м'яса на добу або 20–60 грамів сухих пивних дріжджів до 3–4 разів на день» із додаванням консерви із томатів, шпинату та брукви²³.

Щодо зафіксованих випадків захворювання на пелагру на Дніпропетровщині, то, за повідомленням начальника медично-санітарного управління Дніпробуду Славіна, у другій декаді травня 1933 р. було виявлено п'ять хворих робітників. Оскільки комуністичний режим намагався приховати будь-яку інформацію про Голодомор, то заступник завідувача Дніпропетровського облздороввідділу Йоффе, отримавши це повідомлення, категорично заборонив Славіну висвітлювати випадки захворювання на пелагру в пресі, фотографувати хворих, а вже зроблені фотографії з історіями хвороби та переліком вжитих заходів мали надіслати до облздороввідділу²⁴. Їх фактично вилучали, щоб знищити або засекретити.

¹⁵ ДАДО. Ф. Р-2240, Оп. 1. Спр. 86. Арк.45.

¹⁶ Там само. Спр. 80. Арк.34.

¹⁷ Там само. Спр. 75. Арк. 80.

¹⁸ Там само. Арк. 78.

¹⁹ Там само. Арк. 79.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. Арк. 80.

²² Там само.

²³ Там само. Арк. 80–81 зв.

²⁴ Там само. Арк. 80.

Під час Голодомору в Дніпропетровській області спостерігалось і збільшення захворюваності людей на сап. Сап – одне з найнебезпечніших інфекційних захворювань коней. Його клінічними проявами є утруднене дихання, виділення з носа, виснаження, опухання підщелепних залоз, сапні вузлики та виразки. Зараження сапом відбувається за умови спільного перебування хворих коней із здоровими, а також через заражені корм, пасовище, водопій, предмети догляду за кіньми, зброю. Захворіти можуть і люди, які доглядають за сапними кіньми та не дотримуються санітарно-гігієнічних норм. Сап – невиліковний, худоба могла видужати дуже рідко.

Російські науковці А. Донченко і Т. Самолова зазначають, що «проблема з поширенням сапу коней загострилася у зв'язку з колективізацією села»²⁵. Це пояснюється тим, що в новоутворених колективних об'єднаннях усупільнена худоба утримувалася в примітивних, старих приміщеннях, які не відповідали зоотехнічним вимогам. Важливу роль відіграла і відсутність належного догляду за кіньми.

Щоб не допустити поширення сапу, почали створювати так звані малеїнові господарства, в яких ізольовано утримували тих коней, які позитивно реагували на пробу малеїном або у яких запідозрили захворювання на сап. Впродовж 1932 р. в СРСР було організовано 410 малеїнових господарств, в яких утримували 90 тис. коней²⁶.

Однак захворювання на сап людей в Дніпропетровській області в 1933 р. пояснюється не стільки розташуванням на її території малеїнових господарств, скільки голодом, через який селяни почали вживати в їжу м'ясо дохлих сапних коней. Наприклад, спалах сапу серед людей спостерігався в травні 1933 р. у Верхньодніпровському районі. Станом на 10 травня захворіло п'ятеро осіб, із яких двоє померло. Як з'ясувалося, причиною захворювання стало вживання м'яса дохлих коней із салотопні м. Верхньодніпровськ, яке продавав їй завідувач Башкатов²⁷.

У червні 1933 р. випадки захворювання на сап селян були зафіксовані у Васильківському районі. Це були два конюхи і п'ять колгоспників, які доглядали за кіньми. Причинами спалаху сапу стало те, що у с. Миколаївка були 3 малеїнові господарства: «Червоний авангард», ім. Фрунзе та ім. Чапаєва. В них розташовувалися 9 великих стаєнь, 1 ізолятор і багато невеликих стаєнь, розкиданих по селу на окремих подвір'ях. Обсте-

ження комісії облздороввідділу встановило, що у малеїнових господарствах не дотримувалися ветеринарно-санітарного режиму: конюхів не інструктували щодо особливостей догляду за сапними конями. Також були відсутні спецодяг для конюхів, дезінфекційні розчини, рукомийники, мило, рушники.

На конях із малеїнових господарств їздили за межі села на базари, при цьому через відсутність відер на колодязях воду діставали власними. Скотомогильник у с. Миколаївка не охороняли, як наслідок, трупи 5 сапних коней вирили селяни, а м'ясо розтягнули для вживання в їжу. Згодом на базарі в одного із крадіїв вилучили ковбасу з цього м'яса. Як заявила завідувачка Дмитрівської лікарні Барухіна, у селах Миколаївка і Дмитрівка відкрито продавали м'ясо і м'ясні вироби невідомого походження²⁸.

Аналогічні випадки фіксували й в інших районах області. Впродовж травня–липня 1933 р. захворіли на сап і померли конюхи малеїнових господарств Миропільської сільради Нікопольського району. Причиною захворювання також стало порушення санітарно-ветеринарних норм у цих господарствах²⁹.

В умовах Голодомору в Дніпропетровській області спостерігалось значне поширення інфекційних захворювань: висипного та черевного тифу, малярії. Спалаху епідемії сприяла концентрація в промислових центрах та на залізницях великої кількості селян-втікачів, безпритульних, жебраків, осиротілих дітей; порушення санітарних норм в дитячих будинках, медичних установах, робітничих гуртожитках, на ринках, у місцях позбавлення волі: БУПРах, промколоніях, камерах при райміліції; відсутність належного медичного обслуговування. Для проведення ефективних протиепідемічних заходів потрібні були кваліфіковані медичні кадри. Однак на початку березня 1933 р. в Дніпропетровській області вакантними залишалися 40 % лікарських посад. Облздороввідділ вказував на необхідність звернутися до республіканського Наркомату охорони здоров'я з проханням направити до області із великих міст України близько 100 лікарів³⁰.

Висипним тифом у 1932 р. були вражені 48 районів Дніпропетровщини, де зафіксували 1 394 випадків захворювання порівняно із 43 районами і 778 випадками у 1931 р. Черевним тифом у 1932 р. захворіло 13 820 осіб в 50 районах області, а в 1931 р. відповідно 8 354 особи в 47 районах. Одночасно зростала захворюваність на тропічну малярію з 54 090 випадків у 1931 р. до 116 532 у 1932 р.³¹ Найбільш ураженими цією хворобою

²⁵ Донченко А., Самолова Т. Эпизоотия сапа лошадей в постреволюционный и реконструктивный периоды Советской России: тенденции локализации и борьбы. *Инновации и продовольств. безопасность*. 2016. № 3. С. 57.

²⁶ Там же. С. 57.

²⁷ ДАДО. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 63.

²⁸ Там само. Спр. 70. Арк. 8.

²⁹ Там само. Арк. 22.

³⁰ Там само. Арк. 42.

³¹ Там само. Арк. 38.

були Дніпропетровський, Кам'янський, Криворізький райони, Дніпробуд.

Тенденція до подальшого збільшення захворюваності на інфекційні хвороби зберігалася на Дніпропетровщині і в першому кварталі 1933 р. Так, у січні 1933 р. було зареєстровано 280 випадків захворювання на висипний тиф порівняно з 117 у грудні 1932 р., а в лютому – вже 419³². Зазначимо, що у с. Новоолександрівка Нижньосірогозького р-ну у лютому 1933 р. на висипний тиф захворіло 50 % населення, внаслідок чого було запроваджено карантин: заборонено в'їзд та виїзд із села³³.

Наприкінці 1933 р. ситуація з поширенням висипного тифу у Дніпропетровській області ще погіршилася, набувши, за висновками облвиконкому, загрозливого характеру: жовтень – 1 095 випадків, листопад – 1262, за першу декаду грудня (за неповними даними) – 597. Найбільш уражені були промислові центри – Дніпропетровськ та Кривий Ріг, Дніпробуд, а в сільських районах – 31 радгосп.

Питання про боротьбу з епідемією висипного тифу навіть розглядала президія облвиконкому 9 грудня 1933 р., яка ухвалила рішення відрядити до районів 50 лікарів, 100 студентів (скоріш за все, з медичних навчальних закладів), розгорнути додатково 2 000 інфекційних ліжок, забезпечити їх білизною та дезустановками. Для фінансування цих заходів президія виділила 300 000 крб, але цих коштів було недостатньо, і тому Дніпропетровський облвиконком звернувся до Раднаркому УСРР з проханням про асигнування на протиепідеміологічні заходи ще 600 000 крб.³⁴

У селах Дівнинське, Гамівка, Георгіївка і Гірсівка Нововасилівського району спостерігалось зростання захворюваності на тропічну малярію, що у поєднанні з виснаженням організму від голоду, вживанням в їжу насіння бавовника, який викликав кривавий пронос, призводило до масової смертності. В результаті протягом грудня 1932 р. – січня 1933 р. в сс. Дівнинське померло 112 осіб, Георгіївка – 90, Гірсівка – 70, Гамівка – 45³⁵.

Додатковим фактором поширення інфекційних захворювань в Дніпропетровській області стало вербування робітників на завод ім. Петровського серед мешканців районів Середньої Волги, переважно мордві і чувашів, у жовтні–листопаді 1933 р. Серед 800 завербованих робітників першої партії виявили більше 100 трахоматозних. На 5 листопада 1933 р. кількість

хворих на трахому досягла 208 осіб. Дніпропетровський міськздраввідділ встановив, що під час набору не провели медогляду робітників³⁶.

Зазначимо, що трахома – це хронічне інфекційне захворювання сполучної оболонки очей, яке викликають хламідії. Це соціально-побутова хвороба, передається вона через контакт, причому заразним матеріалом є гній, слиз, слізна рідина трахоматозного ока. Переноситься трахома брудними руками, предметами, особливе епідеміологічне значення має використання в родині спільного рушника для витирання обличчя, спільної постільної білизни, вмивання в одному тазу, особливо серед селян. Найбільше трахома була поширена в Чуваській АСРР, Марійській, Удмуртській областях. Під час медичних оглядів населення в 1913 р. у Казанській губернії трахома була виявлена у 50–70 % чуваського населення, у 72–80 % удмуртів.

Епідеміологічну ситуацію ускладнювало й те, що завод не підготувався до прийому завербованих: не виділили житлових приміщень, постільної білизни. Робітників поселили у кімнатах майстерні ФЗУ: коморах, роздягальні, темних, сирих, в цілому непристосованих для проживання. Втім, завод планував прийняти на роботу ще одну партію робітників у 2 тис. осіб, яких збиралися розмістити в Мануйлівському підсобному господарстві, що перебувало в антисанітарному стані³⁷. Зрозуміло, що це сприяло поширенню інфекційного захворювання. Аналогічною була ситуація на заводі ім. К. Лібкнехта, де без санобробки розселили завербованих у робочих квартирах. Крім того, серед нових робітників заводу ім. Петровського виявили 14 хворих на висипний тиф і двох – з підозрою на це захворювання на заводі ім. Карла Лібкнехта³⁸.

Поширенню інфекційних захворювань в Дніпропетровській області сприяло і те, що трупи померлих від голоду тривалий час залишалися непохованими. Наприклад, у Нововасилівському районі тіла 200 осіб, померлих від голоду і тропічної малярії, не були поховані протягом 10–15 днів. А в с. Заградівка Високопільського району частину трупів просто зносили до старого склепу³⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що дестабілізація соціально-економічних відносин під час Голодомору 1932–1933 рр. зумовила значне погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації в Дніпропетровській області. Через відсутність продовольства українці почали масово вживати в їжу різноманітні сурогати, що призводило до отруєнь. Наслідком тривалого голодування

³² ДАДО. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 38.

³³ Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. документів. С. 217.

³⁴ ДАДО. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 33.

³⁵ Там само. Спр. 80. Арк. 1.

³⁶ Там само. Спр. 70. Арк. 25.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. Арк. 26.

³⁹ Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. документів. С. 224.

населення Дніпропетровщини протягом 1933 р. стало захворювання на пелагру – один із видів авітамінозів, який призводив до смерті. Поширилось захворювання на сап серед людей, оскільки голодні селяни почали вживати в їжу м'ясо дохлих сапних коней. У Дніпропетровській області спостерігалось розповсюдження й інших інфекційних захворювань: висипного та черевного тифу, малярії. Спалаху епідемії сприяла кон-

центрація в промислових центрах та на залізницях великої кількості селян-втікачів, безпритульних, жебраків, осиротілих дітей; порушення санітарних норм в дитячих будинках, медичних установах, робітничих гуртожитках, на ринках, у місцях позбавлення волі. На поширення інфекційних захворювань в Дніпропетровській області впливало і те, що трупи померлих від голоду, тривалий час залишалися непохованими.

УДК 94(477)“1933”:341.485:612.391]:314.116-026.24-053.2-053.5

Сергійчук Володимир,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ВТРАТИ ВІКОВИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ В 1933 Р.

У статті йдеться про втрати різних вікових груп українців у 1933 р. На основі аналізу офіційної статистики в окремих населених пунктах регіонів УСРР з різними природно-кліматичними умовами показано динаміку смертності впродовж 1933 р. Чисельність загиблих українців почала зростати після сумнозвісної телеграми Сталіна про покарання «злісних саботажників» непосильних хлібозаготівель, яка виллалась у репресії та суцільне вилучення усіх їстівних запасів. Аналіз офіційно зафіксованої смертності в 31 населеному пункті УСРР дає можливість зробити висновки про втрати вікових груп українського населення в цілому. Зокрема, дитяча смертність під час геноциду сягнула 38,43 %.

Ключові слова: Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., динаміка чисельності населення УСРР, вікові групи, дитяча смертність, втрати дітей.

Volodymyr Serhiichuk,
Doctor of History, leading research fellow
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

LOSSES OF DIFFERENT AGE GROUPS OF UKRAINIAN POPULATION DURING THE HOLODOMOR GENOCIDE IN 1933

The article deals with the losses of different age groups of Ukrainians in 1933. Based on the analysis of official statistics in some settlements of the regions of the USSR with different climatic conditions, the dynamics of mortality during 1933 was shown. The death toll from Ukrainians began to rise after Stalin's infamous telegram about the punishment of "evil saboteurs" of unbearable grain procurements, which resulted in repressions and the complete seizure of all food supplies. The analysis of officially recorded mortality in 31 settlements of the USSR makes it possible to draw conclusions about the loss of age groups of the Ukrainian population as a whole. In particular, infant mortality during the genocide reached 38.43 %.

Key words: the Holodomor genocide of 1932–1933, dynamics of population in the Ukrainian SSR, age groups, infant mortality, child losses.

Серед значного масиву публікацій, присвячених Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., ще недостатньо уваги приділено проблемі втрат у вікових групах населення, а також розвитку інтенсивності смертей після сумнозвісної телеграми

Сталіна про покарання «злісних саботажників» непосильних хлібозаготівель суцільним вилученням усіх їстівних припасів. Стаття колективу авторів в «Українському історичному журналі», де поставлено ці питання, не дає повної відпо-